

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 4, No.41, Winter 2023, pp.121- 148

Received: 13/07/2022 Accepted: 24/12/2022

Investigating Linguistic Coordinates in the manuscript of Khavari Koze Kanani's Divan

Narjes Sepehrnezhad *

Ph. D. of Persian Language and Literature, Payamr Noor, University, Tehran, Iran

sepehrnezhad@isfahan.pnu.ac.ir

Abstract:

Haj Mirza Masoum Khavari Koze Kanani was a poet and religious scholar of the 13th century Hijri and one of the speakers of the period of 'Literary Return'. His works of exquisite calligraphy have about 25000 verses, which were written in the styles of the poets of the mentioned period. This shows that Khavari considered poets, such as Abul Ala Ganjavi, Falki Sharvani, Khaqani, Jami, Nezami, and Mohtsham Kashani, in writing his poems and somehow revived their ways.

To explore linguistic coordinates in his poems and investigating them at the phonetic, lexical, and syntactical levels, it is first necessary to ask which period of Persian literature (Khorasani or Iraqi) Khavari's poetry has been related to in the era of 'Literary Return'.

In this article, we showed that the poet's place of residence in Azerbaijan and Kashan had a tremendous impact on his language and expression. In fact, his speech was affected by the environment and conditions of his place of residence.

Our general inference was that Khavari had used poetry and literature as a means of conveying his favorite and emphasized concepts, while taking into account his religious personality.

Introduction:

'Literary Return' is a period in the history of Iranian literature from the second half of the 12th century to the emergence of constitutional literature in the early 14th century. There is a strong possibility that the expression of 'return' was used for the first time by Ustad Malek al-Shoara-ye Bahar.

The forms of poetry used in the period of 'Literary Return' lack any originality. Poems like Ghazal, Masnavi, Qet'e, and quatrain are among the most common forms that have attracted the attention of poets in this period. However, the rhythms (measures) of the poems do not indicate any particular transformation and freshness.

*Corresponding author

Sepehr Nezhad, N. (2023). A Study of Linguistic Coordinates in the Eastern Linear Divan of Koozeh Kanani. *Literary Arts*, 14 (4), 121 -148.

2322-3448 / © 2023

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2022.133640.2170>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.4.4.6>

There were two groups of poets in this period. Some people like Saba, Majmar, and Yaghma were only poets. Some others, such as Mirza Habib Esfahani, Qa'em Maqam Farahani, and Neshat Esfahani, wrote poetry besides being engaged in other professions.

An increase in the volume of poems and number of poets compared to the previous periods strengthened most of the poems by returning to the basic principles of Khorasani style of poetry.

It goes without saying that the poets of Khorasani, Iraqi, and Azerbaijani styles have had a significant impact on the poetry of later periods. Their poetic themes with poetic music and their subtle literary arts have always been the focus of poets, especially during the period of 'Literary Return'.

On the one hand, "Khaqan Association" was the inheritor of the experiences of the two Moshtagh and Neshat associations, while its members were experienced poets and writers, who were familiar with the details of ancient poetry. On the other hand, it was connected to the court of Fath Ali Shah, which was similar to those of Sultan Mahmud Ghaznavi and Sultan Sanjar. Saljuq had established a system for poets and gave them the titles of 'Salah' (Goodness). He invited them in the hope of getting the mentioned title, while the center of all of the poets was Malik al-Shoara Sabai Kashani.

Research innovation:

In this article, while announcing the corrected work of Khavari Koze Kanani's Divan and introducing its existing version, we studied the linguistic coordinates of his works and measured the ratio of his poetry with those of the previous poets. We showed that changes in the poets' places of residence had a significant impact on their poetic languages.

Method: Library and field

Research materials: descriptive

Conclusion:

Based on our study, the following results could be drawn:

1. Khavari Koze Kanani was one of the judges and commentators of Saba and Khaqan literary associations. The poet's thought and language was the result of the consensus of the prominent poets of that time for returning to the styles of the past. Literary associations in those days were as institutions. For the first time in the history of Persian poetry, Dari Persian and its path-breaking direction were approved.
2. Like most of the poets of the 'Return Period', Khavari had a simple, mature, and fluent poetic language. Of course, it was influenced by the poetry of the 6th century and later.
3. Some (phonetic, lexical, and syntactic) coordinates of Khorasani style could be seen in the oriental poetry. Linguistically, the style of the oriental poetry was an imitation of Khorasani and Iraqi styles and an inspiration from Azerbaijani style, which was unique in its kind.
4. The main reason for the simple language of the poetry of the return period, which was not so prominent, could be the fact that all of them were in the valley of imitation. Thus, the poems of all the poets were almost the same. They were all written in the same way, except for their appearances, which were in different colors and compositions.
5. The religious nature of Khavari's poetry placed his Divan in a unique and memorable way.
6. Khavari's migration from Azerbaijan to Kashan at a young age indicated the existence of an independent literary school called Kashan Literary School, which was effective in forming his poetry.
7. Khavari had in his mind the migration plans of people like Kalim, Bashi, Talib, and Yaghma from Hamedan, Yazd, Amol, and Jandaq, respectively. They settled in Kashan and put a significant effect on his personal poetic style in terms of linguistic, intellectual, and literary coordinates.
8. Although Khavari's poems were far from ambiguity and complexity compared to those of his contemporaries, they had some special features, as well as beautiful and rare combinations of words based on Khorasani, Iraqi, and Azerbaijani styles. Since he was a community poet in Kashan, his poetry was different.

All these cases not only showed his language characteristics, but also had great effects on his personal style.

Keywords: Khavari, Stylistics, Poetry of the Period of Literary Return, Stylistic Coordinates

References:

- Afshar, I. (1964). Yusuf and Zulikhai Khavari or Ahsan al-Qasas. *Tabriz Journal of Faculty of Literature and Humanities*, 69, 257-360.
- Aghabozur Tehrani, M. H. (1953). *Al-Dhariah*. Tehran: Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament.
- Anoushe, H. (1996). *Encyclopaedia of Persian literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Atefi, H. (2004). Far javani gereft tefl razi bahar. *Hafez Magazine*, 26, 16-17.
- Atefi, H., & Atefi, A. (2006). *Kashani words and proverbs*. Kashan: Morsal Publishing House.
- Bahar, M. T. (1932). An introduction to Khavari Koze Kanani. *Armaghan*, 13(7), 441-448.
- Dadbeh, A. (2002). *Islamic Encyclopedia*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopaedia.
- Doostani Ali Abad, M., Khaleqzadeh, M. H., & Nazari, J. (1400). Examination and analysis of the stylistics of the manuscript of Faqir Dehlavi's Dorre Maknoun Masnavi. *Journal of Literary Arts*, 13(3), 101-122.
- Grossi, F., & Sobhani, T. (1997). *Anjuman-e tazkare- ye Khaqan*. Tehran: Rozaneh Publication.
- Hakimian, A. (1974). Oratorian Princes of Iran. *Art and People Magazine*, 149, 9-19.
- Hamidian, H. (Ed.) (2005). *Nizami Ganjavi's Khamseh: Based on Vahidi Dastgerdi's version*. Tehran: Qatreh Publishing House.
- Homa Marozi, M. S. (1886). *The manuscript of Zainah al-Madaih*. Kashan: (n.p).
- Iqbal, A., & Foroughi, M. A. (Eds.) (1998). *Saadi's generalities*. Tehran: Mohammad Publication.
- Jalali, N. (2010). The merits and obligations of publishing (the letters of Mohammad MirzaQajar). *Mirror of Heritage*, 12, 115-118.
- Kardgar, Y., & Golabian, A. (2018). Methods and Techniques of Linguistic and Rhetoric in the Quotation of Persian Poetry in Kalileh and Demneh. *Journal of Literary Arts*, 11(2), 129-142.
- Karl Herman, A. (1977). *History of Persian literature*. Translated by Sadegh Rezazadeh Shafaq. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Khatami, A. (1994). *History of literature in the period of literary return (from the fall of the Safavid dynasty to the establishment of the constitution)*. Tehran: Paya Publication.
- Khavari Koze Kanani, M. (n.d). *Ahsan al-Qasas (Youssef and Zulikha)*. No. 4825. Tehran: Manuscript of Malik Library.
- Khavari Koze Kanani, M. (n.d). *Nafis khati collection (Divan)*. No. 10369. Mashhad: Astan Quds Razavi Manuscript.
- Khavari Koze Kanani, M. (n.d). *Ahsan al-Qasas (Yusuf and Zulikha)*. No. 87918. Tehran: Manuscript of the Islamic Council Library.
- Khayyampour, A. (Ed.) (1963). *Denbali's Negarestan-e Dara*. Tabriz: (n.p).
- Khayyampour, A. (Ed.) (1964). *Gurjinejad Tabrizi's Tazkare-ye Akhtar*. Tabriz: Azerbaijan Book Printing Company Printing House.
- Khayyampour, A. (Ed.) (1967). *Mahmoud Mirza Qajar's Safina al-Mahmoud*. Tabriz, Tabriz Faculty of Literature (Institute of History and Culture of Iran).
- Modareszadeh, A. R. (2017). *From Sistan to Tehran (Persian poetry stylistics)*. Kashan: Kashan Islamic Azad University Press.
- Moezzi Neishabouri, M. (n.d). *Generalities of Amir Moezzi*. Tehran: Marzban Publication.
- Morozi, M. S. (2004). In the chronicle of events. *Journal of Humanities (Al-Zahra University)*, 53, 61-82.
- Naraghi, H. (1877). *Biography of Seyyed Ahmad Fakhr al-Vaezin Khavari Kashani*. Tehran: Gutenberg Publishing House.
- Nikohmet, A. (1978). Khandan-e Khavari. *Vahid Magazine*, (240-241), 75-80.

- Qamuri, S. (1856). *Tarbiat's scientists of Azerbaijan*. Tabriz: Ferdowsi Library.
- Radfar, A., & Ashidari, G. (Eds.) (2005). *Hedayat's Riyad al-Arifin*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Rezaei, M., Toghyani, E., & Aghahosseini, H. (1400). Stylistology of ritual poems in the period of holy defense. *Journal of Resistance Literature (Shahid Bahonar University of Kerman)*, 13(24), 59-83.
- Saadat, I. (2005). *Encyclopedia of Persian language and literature, introduction to the return of literature*. Tehran: Persian Language and Literature Academy Publication.
- Sadraei Khoei, A. (1997). *List of manuscripts of Islamic council library*. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
- Sajjadi, Z. (Ed.) (2003). *Khaqani Shervani's divan*. Tehran: Zovar Publication.
- Samar Naeeni, M. H. (n.d). *Samar's handwritten ticket*. Tehran: Islamic Council Library manuscript, number 898.
- Sepehrnejad, N. (2012). The life and works of Haj Mirzamasoum Khavari Koze Kanani and a look at his composition of Ashurai stanzas. *Quarterly Journal of Soraya Literature and Mythology*, 4(8), 45-51.
- Sepehrnejad, N. (Ed.) (2022). *Masoom Khavari Koze Kanani's Mehr Khavari*. Kashan: Emma Publication.
- Shamisa, S. (1999). *Generalities of stylistics*. Tehran: Ferdows Publication.
- Shamisa, S. (2004). *Poetry stylistics*. Second Edition. Tehran: Mitra Publication.
- Taheri, Sh. (Ed.) (1966). *Falaki Sherwani's divan*. Tehran: IbnSina Bookstore.
- ZarrinKoob, A. H. (2006). *Ba karvan-e holle (literary criticism collection)*. Tehran: Elmi Publication.
- Zarrinkoob, A. H. (2012). *Pir-e Ganjeh dar jostojooy-e nakoja abad*. Tehran: Elmi Publication.
- ZarrinKoob, A. H. (2013). *A journey of Persian poetry*. Fourth Edition. Tehran: Sokhan Publication.

بررسی ویژگی‌های زبانی در دیوان خطی خاوری کوزه‌کنانی

نرجس سپهرنژاد*، دکتری تخصصی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

dr.sepehrnezhad@isfahan.pnu.ac.ir

چکیده

حاج میرزا معصوم خاوری کوزه‌کنانی شاعر و عالم دینی قرن سیزدهم هجری و از سخنوران دوره بازگشت ادبی است. آثار منظوم نفیس خطی خاوری حدود بیست و پنج هزار بیت است که به شیوه شاعران عصر بازگشت سروده شده است. این آثار نشان می‌دهد خاوری شاعرانی مانند ابوالعلاء گنجوی، فلکی شروانی، خاقانی، جامی، نظامی و محتشم کاشانی را در سرودن اشعار در نظر داشته است و به نوعی احیاکننده شیوه آنان است. پرسش پیش روی مقاله این است که با توجه به کاوش ویژگی‌های زبانی و بررسی آنها در سه سطح آوایی، لغوی، نحوی، باید نسبت شعری خاوری را با کدام دوره ادب فارسی (خراسانی یا عراقی) در عصر بازگشت بررسی کرد؟ در این مقاله نشان داده شد که جغرافیای محل زندگی شاعر در آذربایجان و کاشان تأثیری شگرف بر زبان و بیان شاعر گذاشته است و کلام شاعر متأثر از محیط و اوضاع محل زندگی اوست. استنباط کلی ما این است که خاوری با توجه به شخصیت مذهبی اش شعر و ادب را همانند ابزاری برای انتقال مفاهیم دوست‌داشتنی و مؤکد خود به کار برده است.

کلید واژه‌ها: خاوری؛ سبک‌شناسی؛ شعر بازگشت ادبی؛ ویژگی‌های سبکی

۱- مقدمه

بازگشت ادبی دوره‌ای در تاریخ ادبیات ایران از نیمه دوم قرن دوازدهم تا پیدایش ادبیات مشروطه در اوایل قرن چهاردهم است. به احتمال قوی، نخستین بار استاد ملک‌الشعراى بهار تعبیر بازگشت را به کار برده است. قالب شعر در دوره بازگشت ادبی بدون هرگونه ابتکاری است. قصیده، غزل، مثنوی، قطعه و رباعی... از معمولی‌ترین قالب‌هایی است که شاعران این دوره به آن توجه داشته‌اند. همچنین وزن شعر نیز بیانگر تحول و تازگی خاصی نیست.

* مسؤل مکاتبات

سپهر نژاد، نرجس. (۱۴۰۲). بررسی مختصات زبانی در دیوان خطی خاوری کوزه‌کنانی. *فنون ادبی*، ۱۴ (۴) ۱۲۱-۱۴۸.

از ویژگی‌های سبک دوره بازگشت ادبی عبارت است از: دو گروه شدن شاعران - عده‌ای (مانند صبا، مجمر، یغما) شغلاشان شاعری بود و عده‌ای هم (مانند میرزا حبیب اصفهانی، قائم‌مقام فراهانی و نشاط اصفهانی) افزون‌بر اشتغال به حرفه‌های دیگر، شعر نیز می‌سرودند؛ افزونی حجم شعرها و شمار شاعران نسبت به دوره‌های پیشین؛ استحکام یافتن بیشتر اشعار با بازگشت به اصول اولیه شعر سبک خراسانی.

ناگفته پیداست شاعران صاحب سبک خراسانی و عراقی و آذربایجانی در شعر دوره‌های بعد تأثیر بسزایی داشته‌اند؛ مضامین شعری آنان با موسیقی شعری یا صنعت‌های ظریف ادبی همواره توجه شاعران به‌ویژه شاعران دوره بازگشت ادبی را به خود جلب کرده است.

«انجمن خاقان» از یک‌سو وارث تجربه‌های دو انجمن مشتاق و نشاط بود و اعضای آن شاعران و ادیبان کارآزموده آشنا به دقایق شعر قدیم بودند؛ از سوی دیگر به سبب ارتباط آن با دربار فتحعلی شاه که به شیوه دربار سلطان محمود غزنوی و سنجر سلجوقی نظام یافته بود و شاعران را می‌نواخت و بدان‌ها صله می‌داد، شاعران بسیاری را به امید گرفتن صله و لقب، به خود خواند که محور همه آنها ملک‌الشعرا صبا کاشانی بود.

۱-۱ جنبه نوآوری پژوهش

در مقاله حاضر، ضمن اعلام کار تصحیح دیوان خاوری کوزه‌کنانی و معرفی نسخ موجود آن، به بررسی ویژگی‌های زبانی آثار وی پرداخته‌ایم و نسبت شعر وی را با شعرای قبل از او سنجیده‌ایم و نشان داده‌ایم که تغییر جغرافیای سکونت شاعر بر زبان شعری او تأثیر بسزایی داشته است.

۲-۱ پیشینه پژوهش

متأسفانه نسخه خطی آثار خاوری تاکنون به زینت طبع آراسته نشده است و هیچ مقاله یا پژوهش جامعی وجود ندارد که به همه جوانب مختلف سبکی و بلاغی این اثر بپردازد؛ اما برخی پژوهشگران در تحقیقات پراکنده تنها اشاره‌ای به نام این شاعر و آثار وی داشته‌اند؛ حتی گاهی دیده می‌شود آثار ایشان و نوه دختری او، حجت‌الاسلام و المسلمین سید احمد فخرالواعظین خاوری کاشانی جابه‌جا در برخی پژوهش‌ها آمده است.

نکته تأمل‌برانگیز اینکه استاد ملک‌الشعراى بهار ضمن خطابه خود درباره سبک شعر و شعرا که در انجمن ادبی ایران بیان کرد، درباره سبک شعری خاوری کوزه‌کنانی چنین گفته است: «سبک شعر خاوری کوزه‌کنانی را می‌گویند پخته و ساده است به سبک ابوالعلاى گنجوی و فلکی شروانی شعر گفته است» (بهار، ۱۳۱۱: ۷۴۹).

گفتنی است بیشتر تذکره‌نویسان - از ثمر نائینی تذکره‌نویس، معاصر خاوری کوزه‌کنانی تا امروز - به اشاراتی درباره زندگی خاوری پرداخته‌اند و برخی ابیات وی را ذکر کرده‌اند.

مقالاتی درباره خاوری کوزه‌کنانی به چاپ رسیده است که به برخی از آنها در ادامه اشاره می‌شود. البته هیچ‌کدام از تذکره‌نویسان و نویسندگان مقالات مذکور به جز استاد بهار به سبک شعری وی اشاره نداشته‌اند و نسبت وی را به شاعران قبل از او نسجیده‌اند.

از آثار متنوع و گوناگون خاوری تاکنون چیزی به چاپ نرسیده است؛ مگر کتاب احسن‌القصص یا قصه یوسف و زلیخا که متأسفانه آقای عباس منظوری خطاط آن را به اشتباه به نام خاوری شیرازی چاپ کرده است و چاپی ناقص است.

از جمله مقالات درباره خاوری کوزه‌کنانی عبارت است از:

(۱) ایرج افشار، «یوسف و زلیخای خاوری یا احسن‌القصص»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، تابستان

۱۳۴۲، شماره ۶۹، ۲۵۷-۲۶۰.

(۲) میرزا محمدصادق مروزی، «در مسند وقایع‌نگاری»، مجله علوم انسانی دانشگاه الزهراء، بهار ۱۳۸۴، شماره ۵۳،

۸۲-۶۱.

- ۳) نادره جلالی، «شایسته‌ها و بایسته‌های نشر (رسالات محمد میرزا قاجار)»، آئینه میراث، بهار ۱۳۸۰، شماره ۱۲، ۱۱۸-۱۱۵.
- ۴) ابوالفتح حکیمیان، «شاهزادگان سخن‌پرداز ایران»، مجله هنر و مردم، اسفند ۱۳۵۳، شماره ۱۴۹، ۹-۱۹.
- ۵) حسن عاطفی، «فر جوانی گرفت طفل رضیع بهار»، مجله حافظ، نیمه دوم اسفند ۱۳۸۴، شماره ۲۶، ۱۶-۱۷.
- ۶) احمد نیکوهمت، «خاندان خاوری»، مجله وحید، نیمه دوم شهریور و نیمه اول مهر ۱۳۵۷، شماره ۲۴۰ و ۲۴۱، ۸۰-۷۵.

۳-۱ بیان مسئله

۱-۳-۱ آثار و احوال خاوری کوزه‌کنانی

حاج میرزامعصوم خاوری کوزه‌کنانی از دانشمندان، شاعران آیینی و مذهبی و «از عرفای برجسته قرن سیزدهم هجری و از مفسران، مفاخر، سخنوران و سخن‌سنجان برگزیده آذربایجان است. وی از اعیان قریه کوزه‌کنان، از توابع تبریز است» (تربیت، ۱۲۳۵: ۱۴۳).

«خاوری از عرفای روزگار و از سالکان طریقت بود که بر مسالک سلوک واقف و از مصاحبان اهل معارف می‌باشد» (هدایت: ۱۳۸۵: ۲۵۹-۲۵۸). «سلسله نسبش منتهی به قدوه المحققین شمس‌الحق تبریزی» است (گرگی‌نژاد، ۱۳۴۳: ۶۳). او به لحاظ اخلاقی از «نکوخلقان دوران و از مشاهیر سخن‌سنجان ایران است» (قاجار، ۱۳۴۶، ج ۲: ۶۹۴). وی از بزرگان شعرای عصر خود به شمار می‌رفت. او مردی بسیار سخن‌سنج بود که از «علوم رسمی استحضاری وافی و از رسوم سخنوری استبصاری کافی؛ در نظم و نثر قادر، و در این دو فن شریف ماهر؛ دراری منظومه‌اش، غیرت عقد پروین و لآلی متشوره‌اش رشک درّ ثمین» است (رک. گرگی‌نژاد، ۱۳۴۳: ۶۳).

خاوری در اوان جوانی، علوم ادبی و رسوم عربی را تحصیل کرد و پس از کسب معارف و کمالات خاک‌بوسی زیارت ثامن‌الائمه، علی بن موسی الرضا^(ع) را هوس کرد. پس از زیارت آن مرقد مطهر به عزم تجارت و سیاحت به نواحی مرکزی ایران رفت؛ چنانکه «خاک دارالمؤمنین کاشان دامنش را در تصرف» می‌آورد (رک. قاجار، ۱۳۴۶، ج ۲: ۶۹۵).

خاوری کوزه‌کنانی در کاشان، دیار ادبا و فضلا، به سبب ذوق ادبی‌اش به عضویت محفل ادبی صبا پذیرفته شد. «نظر به اشتراک صنعت و حسن احوال» و «نظر به رتبه کمال و سلامت حال» «مقبول خاطر استاد فن و یگانه زمن فتحعلی خان صبا ملک‌الشعرا» قرار می‌گیرد (رک. دنلی، ۱۳۴۲، ج ۱: ۱۹۰-۱۹۱).

شاعر پرآوازه آن روزگار، فتحعلی خان صبای کاشانی به سبب علاقه بسیارش به خاوری کوزه‌کنانی، یکی از برادرزادگان خود را به حباله نکاح او درآورد؛ ثمره این ازدواج دختری بود که بعدها همسر علامه سید هاشم واعظ شد که مادر سید احمد فخرالواعظین خاوری کاشانی است. سید احمد فخرالواعظین خاوری کاشانی نوه دختری خاوری کوزه‌کنانی است؛ به طوری که بعدها خاوری کاشانی نیز تخلص خود را از جد بزرگوارش خاوری کوزه‌کنانی اقتباس کرده است. خاوری کوزه‌کنانی در اواسط عمر بنا بر استطاعت مالی، توفیق طواف کعبه معظمه را می‌یابد و به قصد زیارت بیت‌الله‌الحرام و مدینه منوره از راه عراق به سرزمین عتبات عالیات و بعد به حجاز سفر می‌کند. آثار خاوری کوزه‌کنانی عبارت است از: مثنوی احسن‌القصص (یوسف و زلیخا)؛ مثنوی تحفه‌الحرمین؛ مثنوی نصیحة‌النظام؛ قصاید و غزلیات؛ ترکیب‌بند؛ رباعیات.

آرامگاه خاوری کوزه‌کنانی در قبرستان قدیم پنجه‌شاه (گذر آقا رحیم کاشان) است که متأسفانه به سبب تسطیح قبرستان تخریب شده است. آرامگاه خاوری کاشانی نیز در ایوان آئینه‌کاری زیارت حضرت هارون بن موسی بن جعفر^(ع) (پنجه‌شاه کاشان) واقع شده است.

۲- معرفی نسخ موجود از آثار خاوری کوزه‌کنانی

الف) معرفی نسخه نفیس منحصر به فرد برای تصحیح میرزا معصوم خاوری کوزه‌کنانی، مجموعه نفیس خطی به شماره ۳۶۹-۱، کتابخانه آستان قدس رضوی.
 ب) دیگر نسخ موجود برای مقابله و نقد و بررسی
 ۱- احسن القصص (یوسف و زلیخا): خاوری کوزه‌کنانی، شماره ۸۷۹۱۸، شماره قفسه ۱۴۱۸۶، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
 ۲- احسن القصص (یوسف و زلیخا): خاوری کوزه‌کنانی، شماره ۴۸۲۵، کتابخانه ملی ملک.
 ۳- نسخه خطی خاوری کوزه‌کنانی متعلق به آقای عباس بهنیا که به کتابخانه کاشان‌شناسی واگذار کرده است و یکی از مهم‌ترین اسناد موجود در اثبات احسن القصص (مثنوی یوسف و زلیخا) میرزا معصوم خاوری کوزه‌کنانی است.^۱

۳- ویژگی‌های زبانی شعر دوره بازگشت ادبی

در مجموع نمی‌توان برای زبان شاعرانه در دوره بازگشت ویژگی‌هایی ارائه داد که نشان دهد دارای نوعی کمال و فرهیختگی است. شاید این سادگی زبان هم واکنشی برای گریز از زبان پرمضمون شیوه شاعران عصر صفوی باشد؛ وگرنه کسانی مانند آذر و هاتف و... آن مقدار هم از دانش و آگاهی به دور نیستند.
 دلیل عمده زبان ساده و نه‌چندان برجسته شعر دوره بازگشت شاید این باشد که همه آنان در وادی تقلید قرار دارند (مدرس‌زاده، ۱۳۹۷: ۳۴۲). گفتنی است زبان شعر دوره یادشده پیروی و تقلید از شعر دوره عراقی و سبک خراسانی است.

۴- ویژگی‌های سبکی شعر خاوری

میرزا معصوم خاوری شاعری تواناست که در انواع فنون سخن طبع‌آزمایی کرده است. اشعار وی از نظر زبانی طبق قواعد نحوی و زبانی سده سیزده (دوره بازگشت ادبی) بوده است؛ ولی مانند همه شاعران این دوره که به تقلید از قدما پرداخته‌اند، اشارات سبکی او نیز گاهی به همین شکل است.
 آثارش از نظر زبانی از ویژگی‌های سبک خراسانی و از نظر معنایی و فکری از ویژگی‌های سبک عراقی و شیوه آذربایجانی تأثیر پذیرفته است.

در اشعار او پیروی از شعرای عرب و عجم دیده می‌شود. لحن شعری او عربی با کاربرد الفاظ دری است و انواع صنایع ادبی و آرایه‌ها و صور خیال در شعر او به زیبایی به کار رفته است.
 خاوری را می‌توان پل ارتباطی میان شاعران خراسانی و آذربایجانی و کاشانی دانست؛ بنابراین چنانکه می‌دانیم حتی «شعر آذربایجانی» نیز برپایه شعر خراسانی قرن ششم است؛ اما ارزش‌های ادبی فکری آن به مقدار زیادی با آنچه در خراسان بود، متفاوت و دیگرگون است؛ به گونه‌ای که برخی را تشویق کرده است شعر آذربایجانی را سبکی مستقل به شمار آورند (مدرس‌زاده، ۱۳۹۷: ۹۴).

شعر خاوری نسبت به هم‌عصران خود پخته‌تر و سنجیده‌تر است. وی در سرودن مثنوی‌هایش به تقلید از نظامی و به تقابل با جامی برآمده است. در قصاید نیز به تقلید از خاقانی و در قطعه‌سرایی به پیروی از انوری قطعاتی بسیار پندآموز و حکیمانه و اخلاقی سروده است. همچنین در سرودن حکایات به تقلید از بوستان سعدی، اشعاری تقلیدی سروده است.
 خاوری در سرودن ترکیب‌بند عاشورایی به تبعیت از محتشم کاشانی و صباحی بیدگلی ترکیب‌بندی هجده‌بندی سروده است. میرمعصوم خاوری قصیده‌ای طولانی لامیه را به پیروی از امیر معزی سروده است که در نوع خود کم‌نظیر است.^۲
 همچنین در سرودن ماده‌تاریخ یگانه روزگار خود بوده است؛ آثار میراث فرهنگی و تاریخی کاشان که ماده‌تاریخ‌هایی از او برکتیبه دارند، گواه بر این مدعاست.

گفتنی است با انس با اثر مخطوط خاوری، این شاعر سخن‌سنج سخن‌پرداز، توانسته‌ایم با بررسی ویژگی‌های زبانی دیوان او در سه شاخه سبک‌شناسی (آوایی، لغوی، نحوی) نتایج مطلوب آن را در این مقاله ذکر کنیم.^۳

۵- ویژگی‌های سبکی زبانی دیوان خطی حاج میرزا معصوم خاوری کوزه‌کنانی

در ادامه به نمونه‌هایی از ویژگی‌های زبانی شعر خاوری، از نام‌آوران دوره بازگشت ادبی، اشاره می‌شود تا تصویری روشن به صورت اجمالی از زبان شعر او در قالب مثنوی، قصیده، غزل، قطعه، رباعی نشان داده شود.

۱-۵ ویژگی‌های آوایی

- تفخیم

مسلیحا سیرتا احمد مقام	سلیمان چاکرا یوسف غلاما
(اح، ص ۲۷)	
عدو گاه مهتر ولی پرور آمد	ملک چاکرا خسروا ای که قهرت
(آ، ص ۱۵۲)	

- ابدال

ابدال یعنی بدل‌شدن و جایگزین‌شدن حرفی به حرف دیگر. در بیت زیر تبدیل حرف ش به ژ (کشکول = کژکول) دیده می‌شود.

ز کژکول چوبین خود صبر و حنظل	به از ساع سیمین دون، شهد و شگر
	(آ، ص ۱۷۸)

- تخفیف واژه

سر اندر زن چو روبه پیش و پس بین	رسیدم هسته هسته تا به بالین
	(اح، ص ۲۳۹)
(هسته هسته به جای آهسته آهسته)	
کاظمه را فخر به چرخ برین	زان که در آن خفته دو سلطان دین
	(آ، ص ۴۵)
(کاظمه به جای کاظمین)	

- آوردن دو حرف اضافه برای یک متمم

یکی کز اهل کشور برتری داشت	به سیما در نشان سروری داشت
	(اح، ص ۴۲۵)
(به سیما در)	
(برای نمونه‌های دیگر رک. اح، ص ۱۳۰ «به مژگان در»)	

- تخفیف مشدد

ز سوز دل به تن بدرید جامه	فکنند از بر ردا از سر عمامه
	(اح، ص ۱۴۳)
(عمامه به جای عمامه)	

سگی آهونزاد و شـیرزاده
به گردن جمله را زرین قلاده
(اح، ص ۱۸۹)

(قلاده به جای قلاده)

– تخفیف واژه

بلی چون میوه بیند گسـنه بر شاخ
شود بر چیدن آن میوه گستاخ
(اح، ص ۲۱۸)

(گسـنه به جای گرسنه)

البته این واژه ابدال نیز دارد؛ در زبان عامیانه گسـنه نیز کاربرد دارد. در کاشان نیز گسـنه را به جای گرسنه بسیار به کار می‌برند.
(برای نمونه‌های دیگر رک. «ستاده به جای استاده»؛ (اح، ص ۲۰۷) «فلاطون به جای افلاطون» (آ، ص ۲۰۷).

– تشدید مخفف

هوا از پـرِ مرغان باغ نـسـرین
زمین از خون رنگان راغ رنگین
(اح، ص ۳۳)

نشانده حاجیان بر در غرورش
که بر شـکـر نیابد راه مورش
(اح، ص ۷۵)

شکر مشدد خوانده می‌شود.

– آوردن دو ساکن کنار هم

چو اخوان را از این معنی خبر شد
ز جانـشـان آتش کین شعله‌ور شد
(اح، ص ۱۰۲)

ز حق هر زمان روحشان شاد باد
روانـشـان ز قید غم آزاد باد
(اح، ص ۲۱۷)

اماله ۴

نبوت را همیون فر همایی
به سدره به که بال و پر گشایی
(اح، ص ۱۸)

در آخور داشت یوسف بادپایی
جهان پیما همیون فر همایی
(اح، ص ۳۱۴)

به نام همیونت در خطبه دایم
خطیبان انجم در این هفت منبر
(آ، ص ۱۷۷)

همچنین واژه «همیونت» به جز اماله ویژگی دو ساکن کنار هم را نیز داراست.

هم بقایی بس همیون هم نژادی بس بزرگ
هم نهادی بس مبارک هم کلامی بس وجیز
(آ، ص ۲۰۶)

اشباع

وگرنه در زمان بینی هلاکم
چو گل از نوک خنجر سینه چاکم
(ص ۲۳۲)

(نیز نک. اح، صص ۵۷، ۲۸۶، ۳۵۹)

- آوردن «ت» به جای «ه»

اجازت ده که همچون ناپسندان
پسندی گر به من بر خویش میسند
(اح، ص ۲۶۵)

اصل واژه اجازت است که در حالت وقف «ه» می‌شود.

(نیز اجازت: ص ۲۱۳، صص ۲۶۶، ۲۶۵، ۳۵۰، ۳۵۴؛ اشارت: اح، صص ۲۶۷، ۲۹۵، ۳۲۲، ۳۴۴، ۳۵۳، ۳۸۳)

۲-۵ ویژگی‌های لغوی

- «بنامیزد» ادات تحسین و شگفتی

بنامیزد عجب خرم بهشتی است
در آن فرمانروا غلمان سرشستی است
(اح، ص ۶۶)

بنامیزد همه رعنا جوانان
تعالی الله همه روشن‌روانان
(اح، ص ۳۴۳)

(برای نمونه‌های دیگر رک. اح، صص ۳۲۶، ۳۴۷، ۳۳۸)

- کثرت پسوند کاف

بود به زانو شبکی روی من
و آینه رویی سر زانوی من
(آ، ص ۱)

به هر افسوس که در لب مایه بودش
از آن افزون‌ترک لختی ستودش
(اح، ص ۲۵۳)

(نمونه‌های دیگر: محصلکی: آ، ص ۱۵۶؛ رعذکی، مورکی، ابرکی: آ، ص ۱۵۹؛ نالان ترک: اح، ص ۲۷۶)

- کاربرد لغات فارسی قدیمی

انگله: تکمه، دکمه (دکمه‌هایی که با نخ درست می‌شود)^۵

انگله و گوی چو مغز است و پوست
هر دو برآورده سر از جیب اوست
(آ، ص ۱۱)

نیوشنده: شنونده

نیوشنده را خاوری گر کس است
پی عبرت آن داستان‌ها بس است
(آ، ص ۲۲۳)

رنگ: گوزن

زده سر پنجه هر تازی به رنگی
ز خوی او شده رنگین پلنگی
(اح، ص ۳۳)

فگار: محزون

مرا امروز خاطر بس فگار است
دلچون زلف یوسف بقرار است
(اح، ص ۱۲۱)

(نمونه‌های دیگر: خداوند: صاحب: اح، ص ۲۶؛ کژدم: عقرب: اح، ص ۱۱۸؛ پشت دوتا: کمر خم کردن: اح، ص ۱۴۸؛

دورباشان: حامیان: اح، ص ۳۳۴)

- کاربرد لغات عربی قدیمی

خیشوم: اندرون بینی، بیخ بینی

کن حلقه ز ازدهای خیشوم
این دیو رجیم را به حلقوم
(آ، ص ۲۳۷)

کلفت: رنج

دلش با هیچ کس الفت نگیرد
ز الفت خاطرش کلفت پذیرد
(اح، ص ۱۴۱)

مرغوله: موی پیشانی اسب

همه مرغوله موی و خیزران دم
همه زرینه نعل و آهنین سم
(نمونه‌های دیگر: غنوده: خوابیده: اح، ص ۱۳۲؛ بار: اجازه: اح، ص ۱۵۴؛ برثن: چنگال: آ، ص ۱۷۶؛ دستور: وزیر: اح، ص ۲۶۲؛ اح، ص ۴۰۷؛ شوخ، گستاخ: اح، ص ۲۳۲)

- کاربرد لغات پهلوی

اندر:

به روز اندرت جا بر و دوش من
به شب خوابگه مهد آغوش من
(آ، ص ۲۱۵)

پر اندر پر عقابان شکاری
بساطش را همه در پرده‌داری
(اح، ص ۲۳)

چو بر خرگاه آن خرگه‌نشین دید
هزاران آسمان اندر زمین دید
(اح، ص ۸۶)

۳-۵ ویژگی‌های نحوی

- فراوانی کاربرد «به» سوگند

قسم خوردن در شعر به گونه‌ای متأثر از شخصیت مذهبی شاعر است.

به آیات کبری به اسماء اعظم
به داماد سید به خاتون جنت
به مولود بطحا به مبعوث یشرب
به خاک غریبان مغموم زهرا
به اخلاص انصار و قرب مهاجر
به تبلیغ احمد به تنزیل داور
به اعزاز شبیر و اعزاز شبر
به سالار جنت به ساقی کوثر
به خون شهیدان معصوم حیدر
به اسلام سلمان و زهد اباذر
(آ، ص ۱۷۸)

به رزاقی که از خون ذمیمه
به آن صانع که از یک قطره آب
به پیچ و تاب زلف عنبرینت
دهد روزی به طفلان در مشیمه
برآرد همچو یوسف در نایاب
به جادو غمزۀ سحرآفرینت
(اح، صص ۲۳۴-۲۳۵)

- کاربرد افعال کهن

اقبال کردند:

چو اهل شهرش استقبال کردند به دنبالش به شهر اقبال کردند
(اح، ص ۹۴)

شد: رفت:

حواسش شد شبی از دل عنان تاب به غارت برد هوشش رهزن خواب
(اح، ص ۱۵۹)

خست: مجروح کردن:

مویه خواهم کرد و مو خواهم درید چهره خواهم خست و خون خواهم گریست
(آ، ص ۲۱۰)

پرداخت:

ز نظم ملک چون پرداخت یوسف به خلوتگاه خود جا ساخت یوسف
(اح، ص ۳۲۲)

نسپرد:

که آن به که زین داوری بگذرید طریق خصومت اگر نسپرد
(آ، ص ۲۲۱)
ره کیش آبای خود درنوشت به آن داوری زیست تا درگذشت
(آ، ص ۲۱۸)

(نمونه‌های دیگر: شفتند: شنیدند: اح، ص ۲۶۲؛ کم از آن گرفتم: بی توجهی کردم: اح، ص ۱۹۷؛ خستند: آزدند: اح، ص ۲۹۹)

- مصدر

آمدش:

ز نازش پاسبان بود در نشستند ره آمد شدن بر خلق بستند

- فعل در وجه مصدری

خورد:

شکسته خاطر و محزون نشسته لب از حرف و دهان از خورد بسته
(اح، ص ۳۰۵)

جابه‌جایی اجرای فعل:

شد آمد:

ز ایران فلک به حضرت تو روز و شب از شد آمد بسیار
(آ، ص ۱۷۳)

رخت باید:

که سوی مصر ما را رفت باید گر آید ابن یامین نیز شاید
(اح، ص ۳۷۸)

– مقدم‌داشتن «می» بر نون «نفی»

ز خاین جز خیانت می‌نیاید
خیانت کز غلامی را نشاید
(اح، ص ۳۶۸)

– کاربرد «می» در آخر فعل

خواستمی:

از بزرگی به بزرگان عراق
استری در سفری خواستمی
(آ، ص ۲۰۴)

دیدمی، گرفتیمی:

ز هر چشمی که دیدمی به راغی
از آن گریان گرفتیمی سراغی
(اح، ص ۱۳۳)

(نمونه‌های دیگر: ساختندی / پرداختندی: اح، ص ۱۳۶؛ داشتندی: اح، ص ۲۸۸؛ انباشتندی / برداشتندی: اح، ص ۱۳۳، اح، ص ۲۹۹؛ افروختندی / سوختندی: اح، ص ۳۴۰)

– کاربرد افعال نیشابوری

یـد بیضای او شنیدستی
ناسخ سحر سامری آمد
(آ، ص ۱۹۶)

شنیدستم:

شنیدستم که فصاد یهودش
به دفع زحمتی چون رگ گشودش
(اح، ص ۲۸۶)

(نمونه‌های دیگر: ندیدستی: آ، ص ۱۴۱؛ دیدستم: اح، ص ۳۳۴)

– کاربرد واژه ترکی

خاوری، این شاعر آذری‌زبان، بنابر خاستگاه و موطن اصلی خود (منطقه آذربایجان) پس از مهاجرت به کاشان نیز به‌طور خودآگاه یا ناخودآگاه گاهی واژه و بیشتر ابیات ترکی را در لابه‌لای اشعار فارسی می‌آورد و زبان آذری را چاشنی زبان پارسی دری می‌کند. از همه مهم‌تر، او در دستگاه شاهان قاجار می‌زیسته است که همگی ترک‌زبان بوده‌اند و زبانش تلفیقی از شیوه آذربایجانی و مکتب ادبی کاشان است که در نوع خود کم‌نظیر است.
هُمْتَلِی: پرخوری

همتلی گر چو رهی طی کند
رنج مراق آورد و قی کند
(آ، ص ۴۵)

(نمونه دیگر: آنچه: آ، ص ۵۵)

همچنین واژه «ترک و تازی» از واژه‌های خاص دیوان او به شمار می‌رود که به گونه‌های مختلف در دیوان او دیده می‌شود:

ناوک ترکان که خجل زان سحاب
شب‌پره را کرده به پر چون عقاب
ترکش ترکان ز عقاب خدنگ
بر نفس مور جهان کرده تنگ
(آ، ص ۶)

(نیز رک. صص ۲۴، ۳۷، ۴۵، ۵۵، ۷۱، ۱۹۹ و...)

- کاربرد لغات عربی

ذکر کلمات عربی در دیوان خاوری بیانگر چند نکته تأمل برانگیز است:

- (۱) نشانه حفظ آیات و روایات و احادیث و ضرب‌المثل‌های عربی است و اینکه از علما و مفسران دوره قاجار و بازگشت ادبی بوده است؛ به طوری که دلش مخزن ام‌الکتاب و لبش معجز فصل‌الخطاب است.
- (۲) نشان‌دهنده عرصه مطالعات وی در دیوان‌های شعری عرب و عجم و کسب رسوم عربی در اول جوانی و قبل از مهاجرت وی به کاشان است.
- (۳) مأنوس بودن و نشست و برخاست با عرب‌زبانان در طول سفرهایی که به سرزمین‌های شام و حجاز و عراق داشته است، این تأثیر را در اشعار وی نشان می‌دهد.
- (۴) چنانکه در هر دوره‌ای دانستن زبان عربی از هنرها بوده است و پایه آموزش مکتب‌خانه‌ای به شمار می‌رفته است، خاوری نیز از آن برکنار نیست.
- (۵) می‌توان به نوعی شعر او را فقیهانه دانست.

ام‌الکتاب، فصل الخطاب: ج

در دل او مخزن ام‌الکتاب در لب او معجز فصل‌الخطاب
(آ، ص ۲)

به سقشش کان مشید شد به کافور فروغ شمع شد نور علی نور
(اح، ص ۳۳۹)

(نمونه‌های دیگر: مع‌القصه: آ، ص ۴۳؛ مالایطاق، علی‌الاتفاق: آ، ص ۵۵؛ اولی‌اجنحه: آ، ص ۷۶؛ کالبشاره، کالرساله: آ، ص ۱۵۲؛ مغتسل، ماحصل: آ، ص ۱۸۲؛ عفاک‌الله: اح، ص ۳۱۹؛ تعالی‌الله: اح، ص ۳۴۲؛ عین‌الکلمات: اح، ص ۳۸۸) همچنین در دیوان خاوری کلمات «اهلاً» و «ویحک» نیز در جای‌جای آثار او به کار رفته است.

اهلاً:

گفتمش اهلاً چه کسی از کجا گفت که پیکی ز دیار وفا
(آ، ص ۱۸)

ویحک:

گفت که ویحک چه کسی از کجا گفتم یاری ز دیار وفا
(آ، ص ۳)

گفت که ویحک چه حکایت کنی چند حکایت به کنایت کنی
(آ، ص ۵۴)

- کاربرد لغت و اصطلاحات کاشانی

خاوری کوزه‌کنانی (کاشانی) چنان دلبسته و شیفته کاشان، دیار ادبا و فضلا، بوده است که در اشعارش نیز این دلبستگی را نشان می‌دهد و تحت تأثیر محیط کاشان قرار می‌گیرد. او در لابه‌لا و گوشه اشعارش چاشنی‌های زیبایی از لهجه شیرین کاشانی را یادآور می‌شود و این می‌تواند بیانگر سه نکته باشد:

- (۱) ماندگار شدن لغات کاشانی در اشعار او؛
- (۲) انس با محیط ادبی و فضای فرهنگی کاشان و مأنوس شدن با لهجه کاشانی؛
- (۳) درصد لغات و اصطلاحات کاشانی در شعر او بیش از کلمات آذری، خود را نشان می‌دهد. این امر بیانگر آن است که

شاعر این شهر را همانند وطن دوم پذیرفته است و او را الحق می‌توان شاعری کاشانی به شمار آورد. به یاد داشته باشیم که شاعر پس از اقامت در کاشان به آذربایجان بازنگشته است؛ در نتیجه، لهجه کاشی را فراموش نکرده است. او تا آخر عمر در کاشان ماند و هر روز بیش از قبل، از لهجه و فرهنگ بومی کاشان تأثیر پذیرفت.

پاکار:

هر پاکاری^۷ به دستگاهی
نازان چو به ملک خویش شاهی
(آ، ص ۲۴۱)

(پاکار از اصطلاحات شغلی شعربافی در کاشان است.)

شعربافی:

صنعی به شعاع شعربافی
شعرای هنر به موشکافی
(آ، ص ۲۴۱)

تقاص:

به خود گفتیم گرگی بر کف آریم
به کف بهر تقاص او را سپاریم
(اح، ص ۱۳۷)

(تقاص: نوعی عقوبت پس دادن)

حالی به حالی:

دل از دردش شادی حالی به حالی
به حساب حال خود گفتی مقالی
(آ، ص ۲)

(دل از درد حالی به حالی شدن: اصطلاح کاشانی است.)

أشتلم:

به او حیرت بدان سان أشتلم کرد
که خود را در میان چون ذره گم کرد
(اح، ص ۱۸۱)

(اشتلم: زور)

گوش بر آیه بودن:

رسید آخر ز هر یک پایه پایه
حدیث رنج او بر گوش و آیه
(اح، ص ۲۰۶)

(گوش بر آیه بودن: در کاشان می‌گویند "فلانی گوشش به آیه هست": یعنی ۱) حواش جمع حرف زدن ما هست؛ ۲) می‌فهمد و خودش را به آن راه می‌زند؛ ۳) دو نفر که گفت و گو می‌کنند از عمد به گونه‌ای حرف می‌زنند که نفر سوم بفهمد و گوشزدی به طرف بشود.)

جوابی یا ثوابی:

خموشی تا به کی آخر جوابی
خدا را یا جوابی یا ثوابی
(اح، ص ۲۲۴)

جوابی یا ثوابی: یا جوابم را بده یا خیالم را راحت کن و جزایم کن؛ ثواب اینجا معنی منفی دارد.

غیظ و غضب:

گره زد بر جبین و چین بر ابرو
به صد غیظ و غضب پیچد از او رو
(اح، ص ۲۴۴)

در کاشان غیظ و نغضب و غیظ و غضب بسیار کاربرد دارد و به هر دو شکل می‌آید؛ یعنی خشم به همراه چهره درهم کشیدن و اوج عصبانیت.

گیسو بریده: زن بی حیا

کوه ای تـردامن گیسـو بریده به زشتی دامن عصمت دریده

(اح، ص ۲۴۶)

رونما: هدیه

نه لایق بود جز جان رونمایش از آن کردند جمعی جان فدایش

(اح، ص ۲۵۶)

پانداز:

به پانداز در هر رهگذارش بر آن شد هر که سازد جان‌نثارش

(اح، ص ۴۰۵)

(پانداز: هدیه‌ای که داماد برای عروس هنگام ورود به خانه بخت می‌دهد.)

- لغات در معانی خاص

چه به معنی چو، وقتی که:

چه گوهر پا به آن منزل گذارد امید بازگشت از وی ندارد

(اح، ص ۲۶۷)

تماشایی به معنی تماشاچیان:

چو شه در پیش یوسف فارغ‌البال سپاهی از تماشایی به دنبال

(اح، ص ۲۶۸)

کجا به معنی کی:

اگر این جذبه زین پیشم رسیدی کجا دل از توأم در خون تپیدی

(اح، ص ۳۲۷)

ز دیدارش نگردی تا تو خرسند کجا یعقوب بیند روی فرزند

(اح، ص ۴۱۶)

ضمناً بیت فوق فعل نشاید کرد نیز از ویژگی‌های سبکی خراسانی است (نشاید کرد خصمی با ستاره/ شود خصم ار ستاره چیست کاره).

- آوردن «ت» بر سر فعل و اسم

فکرت:

هنوزم نی ز دل فکرت عنان تاب هنوزم نی به دیده جسته ره خواب

(اح، ص ۲۳۹)

- کاربرد افعال دعایی

در دیوان خاوری افعال دعایی بسیاری دیده می‌شود؛ زیرا شاعر خود از عارفان روزگار است و پیوسته در حال ذکر اوراد و ثناگویی است و همیشه دست به دعا برمی‌داشته است (تأثیرگذاری شخصیت مذهبی شاعر).

مرساد:

مرا به جور هنر و از جفای دور قمر
رسیده آنچه به عالم به هیچ کس مرساد
(آ، ص ۱۶۷)

مبیناد:

در آن ویرانه از افغان و فریاد
به جایی شد که چشم کس مبیناد
(آ، ص ۶۰)

مبادت/ دهادت:

نوان گفتند زین پس غم مبادت
در این ماتم خدا صبری دهادت
(اح، ص ۱۳۱)

- لغات خاص شاعر

در دیوان خاوری کوزه‌کنانی چندین واژه به تکرار، چشم‌نوازی می‌کند که از واژه‌های خاص آثار اوست و هیچ‌کدام از این لغات بی‌دلیل نیامده است که به ذکر آنها می‌پردازیم:

(۱) خاور

خاوری ترکیبات بسیار زیبایی را با این کلمه ساخته است؛ به اعتبار اینکه خود اهل آذربایجان است و خود را از خاوران معرفی می‌کند و تخلص وی نیز در شعر «خاوری» است.

تا خاوری از خاوران با مدح سلطان آمده
جبریل گویی زآسمان با نصّ قرآن آمده
(آ، ص ۱۴۸)

ازجمله ترکیباتی که با خاور آمده است:

مهر خاور:

شبی چون چهر مه‌رویان منور
شبی آرامگاه مهر خاور
(آ، ص ۱۵)

اتفاقاً خاوری کتابی نیز به نام مهر خاور دارد که نگارنده^۸ آن را تصحیح کرده است.
(نیز رک. آ، ص ۲۴۵؛ اح، صص ۹۳-۴۰۶)

خسرو خاور:

بیند چو خصمش در وغا دولت کند بر وی رها
سرپنجه آری کی سها با خسرو خاور کند
(آ، ص ۱۴۴)

خورشید خاور:

پری پیکر بتان هر دو کشور
همه در چهره چون خورشید خاور
(اح، ص ۸۲)

(نیز رک. همان: اح، صص ۱۶۲، ۱۶۸، ۳۹۹)

زندان خاور:

چو از زندان خاور لاله‌گون چهر
برون آمد سحرگه یوسف مهر
(اح، ص ۲۹۶)

۲) معصوم

این واژه در دیوان خاوری بسامد دارد و این به دو دلیل است: الف) ارادت خاوری به خاندان چهارده معصوم علیهم‌السلام؛ ب) نام خاوری میرزا معصوم است و علاقه به این واژه ممکن است در ضمیر ناخودآگاه شاعر باشد که این لغت به تکرار آمده است و البته تأمل برانگیز است.

اشارات کرد تا در روضه معصوم اندر قم	برافروزند در وی شمع بهر محفل آرایی (آ، ص ۱۵۳)
آن که معصوم دانسی‌اش ز گناه	من گرفتم گناهکار آمد (آ، ص ۱۵۵)
هرکس به دری روی ز راه آورده	امید به هر امیدگاه آورده معصوم به معصوم پناه آورده (آ، ص ۲۳۳)
نیاید جفت از آن طفل معصوم	که کردی طعمه گرگش در این بوم (اح، ص ۱۲۸)

نیز در این بیت، طفل معصوم یکی از ترکیباتی است که در لهجه کاشانی بسیار به کار می‌رود و از ویژگی‌های سبک شخصی شاعر و تأثیر محیط کاشان بر شعر وی است.

به جاه چارده سلطان معصوم	که در لوح است نام جمله مرقوم (اح، ص ۱۵۰)
به هر نفس از آن پنج معصوم اقدس	به هر فرد از آن هفت مظلوم اطهر (اح، ص ۱۷۸)

(نمونه‌های دیگر: آ، صص ۳۱، ۱۶۵، ۲۳۳)

۳) محضر

خاوری پیوسته در سفر و حضر بوده است و از گیتی نوردان روزگار خود به شمار می‌رود؛ بنابراین همیشه غذای محضری (حاضری) داشته است و این واژه از لغات خاص او به شمار می‌آید؛ در نتیجه این کلمه در دیوان وی بسیار است.

باز خوانت که ز عنقا مثلی	قبوت را محضری خواستمی (آ، ص ۲۰۴)
جز غم نبود مائده آل بوتراب	جز خون نبود محضر خوان کربلا (اح، ص ۲۲۸)
چو وقت محضر شد خوان نهادیم	صلا بر خویش و بر بیگانه دادیم (اح، ص ۱۳۱)
به وقت محضر چون خوان نهادش	به خوان صد نعمت الوان نهادش (اح، ص ۱۸۳)
به وقت محضر مهمان چو بنشست	برون شد ز آستین میزبان دست (اح، ص ۳۵۸)

(نیز رک. همان: صص ۱۱۵، ۲۵۱ و...)

۴) زنبورک؛ زنبوره؛ زنبوره‌خیز؛ زنبوره‌ریز

دوره زندگی شاعر در زمان جنگ ایران و روس بوده است و شاهان قاجار از زنبوره‌ها و شترهای جنگی استفاده می‌کردند؛ توپ‌ها را بر کوهان شتران می‌بستند و این شتران را قطارقطار برای رزمایش آماده می‌کردند؛ خاوری نیز با دیدن این صحنه‌ها این لغات خاص را در دیوان به شکل زیبایی می‌آورد که در نوع خود کم‌نظیر است:

اژدر زنبورک زنبورخیز بر سر گیتی شده زنبورریز

از دم زنبوره به هنگام جنگ عرصه هیچا شده زنبوره‌رنگ

(آ، ص ۵)

از غو زنبوره و آوای کوس زلزله انداخته بر روم و روس

(آ، ص ۱۲)

ضرب‌المثل نادر «شتر زنبولک خونه»^۹ در کاشان یادداشت‌برداری شده است که به افراد موذی و پر سروصدا می‌گویند.

۵) بذله

خاوری با توجه به اینکه از بذله‌گویان و بذله‌سنجان و نادره‌طبعان روزگار خود بوده است؛ بنابراین با این واژه ترکیباتی بسیار زیبا و جالب می‌سازد که تأمل‌برانگیز است و شعر او را به گونه دیگر کرده است.

همه در بذله شیرین سخن‌سنجان گلزاری همه در نغمه دلکش غزل‌خوانان بتانی

(آ، ص ۱۹۳)

بذله‌گوش:

به هنگام جواب و بذله‌گوشی بینم بر لب‌ت غیر از خموشی

(اح، ص ۲۲۴)

بذله‌گویان:

عنان اندر عنان خورشید رویان شدنی سوی یوسف بذله‌گویان

(اح، ص ۲۹۶)

(نیز بذله: ص ۲۱۱؛ بذله: صص ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۸۷، ۲۷۲، ۳۴۵، ۳۶۷، ۴۰۳ و...)

۶) سنج

با توجه به اینکه خاوری در ابتدای پذیرفته‌شدن در دربار خاقان شعرشناس (فتحعلی شاه) اشعارش سنجیده شد و خود نیز از سخن‌سنجان و قافیه‌سنجان و داوران آن دوره بوده است، لغت «سنج» مانند نظامی^{۱۰} همواره در ترکیبات زیبای او خودنمایی می‌کند و از واژه‌های خاص دیوان او به شمار می‌رود که فراوانی بسیاری دارد:

قافیه‌سنج:

قافیه‌سنجان ز غم افسرده‌اند سر به گریبان عدم برده‌اند

(آ، ص ۳۶)

نواسنج:

رها کردند مشتاقان وطن‌ها تهی شد از نواسنجان چمن‌ها

(اح، ص ۳۷)

سخن‌سنج:

به هر دیار که چون من بود سخن‌سنجی چه عیش‌ها که ز دارای آن دیار کند
(آ، ص ۱۶۶)

گهرسنج:

قلم کاو پای دارد بر سر گنج چنین در گنج معنی شد گهرسنج
(اح، ص ۱۷۶)

نغمه‌سنج:

طیور نغمه‌سنج خوش ترانه غزلخوان گشته در هر آشیانه
(اح، ص ۱۹۷)

بذله‌سنج:

لبش را بذله‌سنجی شد فراموش دلش را شمع عشرت گشت خاموش
(اح، ص ۲۰۶)

افسانه‌سنج:

کهن افسانه‌سنج این حکایت چنین کرد از سخن‌سنجان روایت
(اح، ص ۲۰۸)

این واژه برآمده از روحیه نقّادی و سخن‌سنجی شاعر در دوره بازگشت است که به گونه‌ای شعر این دوره با شعر ادوار پیش‌سنجیده می‌شود.

- ترکیبات و لغات تازه در شعر خاوری

خمپاره:

نعره خمپاره تندر خروش سامعه را ریخته زیبق به گوش
(آ، ص ۵)

خمپاره پر تیف شرربار ای طنین شکل آدمی خوار
(آ، ص ۲۳۷)

دفترخانه:

اشارت کرد تا دانا دبیران به دفترخانه با روشن ضمیران
(اح، ص ۳۲۰)

- کاربرد واژه‌های عربی کم‌کاربرد

استفاده از واژه‌های عربی در شعر دوره بازگشت نتیجه تمرین شاعران برای توانمندی در پیروی و تقلید از شعر دوره‌های گذشته به‌ویژه اشعار دوره غزنوی و شاعرانی مانند منوچهری دامغانی است.

خاوری نیز کاربرد واژه‌ها و ترکیبات عربی را نوعی هنر و مفاخره می‌داند و مهارتی خاص در کاربرد این واژه‌ها دارد؛ حتی بیشتر اوقات می‌کوشد قافیه‌های عربی از نوع مهجور و متروک استفاده کند که کلامش را فاخرتر نشان دهد.

اصطناعات:

زهاد و ائمه جماعات محروم رسوم اصطناعات
(آ، ص ۲۴۲)

اضغاث و احلام:

که خواب شه بود ز آغاز و انجام
فراهم کرده اضغاث و احلام
(اح، ص ۲۹۲)

ضباط حجال:

زلیخا را چو زان غمخانه بردند
به ضباط حجال شه سپردند
(اح، ص ۳۲۲)

(نیز: معقل: آ، ص ۲۷؛ رمی حجار: آ، ص ۷۷؛ میزاب طلا: آ، ص ۷۹؛ حرّاسی: آ، ص ۱۵۰؛ غلاظ و شداد: آ، ص ۱۶۹؛ اشتهب: آ، ص ۱۵۷؛ معلم: آ، ص ۱۶۲؛ مدغم: آ، ص ۱۶۳؛ منضم: آ، ص ۱۶۳؛ حسّاد: آ، ص ۱۶۷؛ مضمیف: اح، ص ۳۴؛ تسویلات: اح، ص ۳۵۱؛ ارامل: اح، ص ۴۲۶ و...)

– پربسامدترین واژه‌های دیوان خاوری

(۱) عیسی و مریم

خاوری با توجه به شعر شاعران آذربایجان (خاقانی و مجیرالدین بیلقانی) بسیار از لغاتی استفاده کرده است که تلمیح به آیین مسیحیت و ترسایان دارد؛ چنانکه می‌دانیم این واژه‌ها در شعر شاعران منطقه اران جایگاه ویژه و منحصر به فردی دارد و از دلایل عمده‌ای که می‌توان برای این مسئله بیان کرد، چنین است:

- ۱- موقعیت جغرافیایی اران (آذربایجان) و همسایگی با مناطق مسیحی‌نشین؛
- ۲- غیرمسلمان بودن مادر خاقانی و مجیرالدین بیلقانی؛
- ۳- سفر به مناطق مسیحی‌نشین.

از دم روح القدس یعنی کز انفاس ربیع
مریم گلبن شود بر عیسی گل باردار
(آ، ص ۱۸۰)

خاقانی شاعر تناقض‌های هنری است. او در زندگی شخصی هم با همین مسئله روبه‌رو بوده است؛ بنابراین در اوج اعتقاد به اسلام و پیامبر اسلام (ص) از آیین مسیح سخن می‌گوید (مدرس‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۰۰).

(۲) برخاستن و نشستن

در دیوان خاوری بسان سعدی دو کلمه «نشستن و برخاستن»^{۱۱} جایگاه ویژه‌ای دارد و این دو گاهی به شکل مصدری و گاه به شکل فعل به کار می‌رود. کاربرد آن چند دلیل عمده می‌تواند داشته باشد:

- الف) نشست و برخاست در مجالس علما، فضلا، شعرا، انجمن‌های ادبی و در دربار خاقان؛
- ب) نشست و برخاست با قومیت‌های مختلف مانند اعراب بادیه‌نشین در سفرهای شام و حجاز و عراق و...؛
- ج) نشست و برخاست کاروانیان و شتران با شنیدن آوای جرس.

به دل هر دم خیال تازه بستی
گاهی برخاستی گاهی نشستی
(اح، ص ۱۸۰)

گاهی برخاستی گاهی نشستی
نگه را رشته بر سجاده بستی
(اح، ص ۲۷۷)

(۳) فرزانه

خاوری نیز به سبک شعرای دوره سبک عراقی مانند نظامی^{۱۲} از این واژه بسیار استفاده کرده است؛ به‌ویژه برای سه شخصیت گرامی «مادر»، «همسر (بانو)» و «فرزند».

فرزانه مادر:

زلیخا گفت ای فرزانه مادر
ز اندرزم مزن بر دیده نشتر
(اح، ص ۵۳)

فرزانه بانو:

بگفت ای دهر را فرزانه بانو
مبادت هرگز از غم سر به زانو
(اح، ص ۱۸۸)

فرزانه فرزند:

پس آنکه گفت کای فرزانه فرزند
به فرزندان کند شادت خداوند
(اح، ص ۲۵۳)

(نیز: فرزانه فرزند: اح، صص ۳۴۴، ۳۵۵، ۴۲۰ و...)

۴) افسون و افسانه

خاوری این شاعر افسانه‌خوان و افسانه‌سنج و حکایت‌پرداز که توانسته است با افسانه‌هایش افسونگری کند، پیوسته در سرتاسر آثارش به‌ویژه مثنوی احسن‌القصص و حکایت‌های دلپذیرش، این دو واژه را بسیار به کار برده است و از پربسامدترین واژه‌های دیوان اوست.

ناگفته نماند یکی از رقابت‌های همیشگی شاعران پرداختن به داستان یوسف و زلیخاست؛ برخی شاعران در این داستان قرآنی طبع‌آزمایی کرده‌اند و خاوری کوزه‌کنانی در این میان گوی سبقت را ربوده و توانسته است این مثنوی را با اشاره به نکاتی ظریف و دقیق به‌طور احسن در تقابل با جامی (خاتم‌الشعرا) برآید و روایت کند.

بسی گفت و گفتار آن حق نپوش
چو طفلانم افسانه آمد به گوش
ز دل بردم افسانه‌اش بس که تاب
ز افسون افسانه رفتم به خواب
(آ، ص ۲۱۵)

به هر افسانه و افسون که دانی
دلش را نرم کن ز افسانه‌خوانی
(اح، ص ۲۰۸)

چون این افسانه زان بیدل شنودند
به دیگرگونه افسون لب گشودند
(اح، ص ۳۵۲)

سپهرش تا چه افسون خواند بر گوش
که گشت افسانه‌اش از لب فراموش
(اح، ص ۴۲۸)

(نیز: افسانه: آ، ص ۵۱، ۱۶۲، ۲۰۲، ۱۴۷، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۱، ۲۸۲، ۳۵۸، ۳۵۱ و...؛ فسون، افسون و افسانه: آ، ص ۵۷، ۲۱۵،

۲۰۸، ۲۱۶، ۲۳۸، ۴۲۸ و...)

۵) سالخورده و خردسال

از دیگر کلمات پربسامد دیوان خاوری، دو واژه سالخورده و خردسال است. شاعر بیشتر عمر گرانبهایش را در سفر گذرانده و در کاروان همواره سالخورده‌گان فرتوت و خردسالگان نازنین می‌دیده است؛ پیوسته این دو گروه سنی نیازمند مراقبت و همراهی هستند و به قولی ناتوان‌اند و زودتر در معرض آسیب و خطر و بیماری و یا حتی جاماندن از قافله قرار می‌گیرند؛ بنابراین خاوری هر لحظه این دو واژه در ذهنش تداعی می‌شود و آنها را در شعر منعکس می‌کند:

زان سالخوردهگان و از آن خردسالگان
یک تن نمانده نه اکبر، نه اصغر
(آ، ص ۲۳۷)

بیت فوق بیتی از ترکیببند عاشورایی شاعر است که به یاران سالخورده حضرت اباعبداله الحسین (ع) و فرزند خردسال و نوجوان ایشان در دشت کربلا اشاره دارد.

چو آهو برگگان مشکین غزالان
بلائی سالخوردهان خردسالان
(اح، ص ۲۵۱)
به هر ره سالخورده و خردسالی است
به هر جا نوجوان و پیر زالی است
(آ، ص ۳۳۰)

(نیز: اح، صص ۱۹۱، ۱۴۵ و...)

۶ اعظم

خاوری نیز به پیروی از شاعران قبل از خود، از جمله خاقانی^{۱۳} از واژه «اعظم» استفاده می‌کند و ترکیباتی فاخر با آن می‌سازد. او از عارفان روزگار خود بوده است و همواره تاریخ انبیا و اولیاءالله را در خاطر دارد؛ نیز پیوسته به اسماء اعظم و اذکاری اشاره دارد که پیامبران الهی به آنها قسم یاد می‌کنند و این داستان‌های عبرت‌آموز قرآنی را چاشنی اشعارش قرار می‌دهد؛ بنابراین کلمه «اعظم» واژه پرکاربرد دیوان او شده و ترکیب‌های جالبی با آن درست کرده است که به یکی دو نمونه بسنده می‌کنیم:
اسم اعظم:

نه هر زنبور دارد در درون نوش
نه هر دستور دارد اسم اعظم
(اح، ص ۳۲۶)
چو اسم اعظم او را بود در یاد
گهریار از مژه بر سجده افتاد
(آ، ص ۱۸۷)

(نمونه‌های دیگر: خاقان اعظم: آ، ص ۱۴۲؛ وزیر اعظم: آ، ص ۱۶۲؛ نیر اعظم: آ، ص ۱۸۴؛ سلطان اعظم: آ، ص ۱۸۷؛ اسماء اعظم: آ، ص ۱۷۸؛ دستور اعظم: آ، ص ۱۷۶، آ، ص ۲۶۱؛ داور اعظم: آ، صص ۱۸۵، ۲۱۴؛ دریای اعظم: آ، ص ۲۰۶؛ رود اعظم: آ، ص ۲۰۸)

۶- نتیجه

بررسی گذرا و محدود پژوهشگران در این مقاله نشان می‌دهد:

۱) خاوری کوزه‌کنانی از داوران و سخن‌سنجان انجمن ادبی صبا و انجمن ادبی خاقان بوده است. زبان و فکر شاعر محصول هم‌صدایی شاعران مطرح آن زمان در بازگشت به سبک‌های گذشته بود؛ نیز انجمن ادبی در آن روزگار نهادی است که برای اولین بار در تاریخ شعر فارسی دری خود را مؤثر و راهگشا نشان می‌دهد.

۲) زبان شعر خاوری مثل بیشتر شاعران عصر بازگشت، ساده و پخته و روان و البته متأثر از شعر قرن ششم به بعد است.

۳) در شعر خاوری برخی ویژگی‌های آوایی، لغوی، نحوی سبک خراسانی دیده می‌شود و از نظر زبانی، سبک شعر خاوری تقلید از سبک خراسانی و سبک عراقی است؛ نیز الهاماتی از سبک آذربایجانی دارد که در نوع خود کم‌نظیر است.

۴) دلیل اصلی زبان ساده و نه‌چندان برجسته شعر دوره بازگشت می‌تواند این باشد که همه آنان در وادی تقلید قرار دارند و به این سبب شعر همه یکسان و نزدیک به هم است. گویی شعرها همه یکسان تحریر یافته‌اند؛ مگر در شکل ظاهری‌شان که با رنگ و مرکب متفاوتی نوشته شده‌اند.

۵) مذهبی بودن شعر خاوری، دیوان او را به گونه‌ای منحصر به فرد و شایان یادکرد قرار داده است.
 ۶) مهاجرت خاوری در اوان جوانی از آذربایجان به کاشان بیانگر وجود مکتب ادبی مستقل به نام مکتب ادبی کاشان است که او را به خود جذب کرده و در شکل‌گیری شعر او اثربخش بوده است.
 ۷) خاوری مهاجرت کسانی مانند کلیم از همدان، وحشی از یزد، طالب از آمل و یغما از جندق را در ذهن خود داشته که کاشان را برای اقامت برگزیده است و این امر در سبک شخصی و سبک شعری او از نظر ویژگی‌های زبانی و فکری و ادبی تأثیر بسزایی داشته است.
 ۸) اشعار خاوری نسبت به هم‌عصرانش از ابهام و پیچیدگی به دور است؛ ولی داشتن برخی ویژگی‌های خاص و ترکیبات زیبا و نادر و کاربرد لغات به سبک خراسانی و عراقی و شیوه آذربایجانی و اینکه شاعری انجمنی بوده، شعر او را در کاشان از گونه‌ای دیگر کرده است. همه اینها نه تنها ویژگی‌های زبانی او را نشان می‌دهد، بلکه در سبک شخصی وی نیز تأثیرهای بسزایی داشته است. همین امر توانسته شعر خاوری کوزه‌کنانی را در بین هم‌نوعان خود به شیوه‌ای خاص و برجسته نشان دهد.

پی‌نوشت

۱. در شماره بیت‌ها «آ» بیانگر نسخه خطی آستان قدس؛ «اح» بیانگر نسخه کامل احسن القصص مجلس شورای اسلامی است. ناگفته نماند که در تصحیح این مجموعه خطی (دیوان خاوری کوزه‌کنانی) مثنوی احسن القصص به‌طور کامل و همراه با مقابله دیگر نسخه‌های این مثنوی آمده است.

۲. امیر معزی:

ای ساربان منزل مکن جز در دیار یار من تا یک زمان زاری کنم بر ریع و اطلال و دمن
 (معزی، ۱۳۶۲: ۵۲۷)

خاوری کوزه‌کنانی:

لَمَّا نَزَلْنَا فِي الْغُرَى زُرْنَا حَبِيبًا فِيهِ حَلْ نَادِ مَنَادٍ دُونَ مَا مِنْ حَلٍّ فِيهِ مَا ارْتَحَلْ
 محمل مبند ای ساربان امروز دیگر زین محل کز آب چشم عاشقان دل را بود پا در وحل
 (آ، ص ۱۸۱)

۳. تلاش شده است در تصحیح و نقد مجموعه نفیس خطی (دیوان) علاوه بر دیگر اشعار دیوان، این مثنوی به‌طور کامل و مفصل و با توجه به مقابله چند نسخه خطی بازمانده از این مثنوی خاوری کوزه‌کنانی تکمیل و تصحیح شود که یکی از آنها نزد حامیان نسخه خطی کاشان، استاد عباس بهنیا و استاد حسن عاطفی است و هر دو بزرگوار از مدرسان دانشگاه آزاد اسلامی کاشان هستند.

۴. میل دادن مصوت بلند «آ» به «ی» مانند لغت مذکور همایون: همیون و یا خضیب: خضاب

۵. انگله: دکمه‌هایی که با دست درست می‌کنند و با نخ می‌تابند (در کاشان به حلقه یا مادگی این نوع دکمه المک یا علمک می‌گویند و در گویش کاشانی کاربرد دارد و جایی شکل نوشتاری آن دیده نشد. "به نقل از آقای حسن عاطفی").

۶. خاقانی:

عرانی السحر ویحک ما عرانی رعاها الصبر ویلی ما رعاها
 (خاقانی، ۱۳۲: ۵۵۲)

خاقانی:

از محنت خاقانی بس بی خبری ویحک دانم نشوی در خط گر بی خبرت خوانم
 (خاقانی، ۱۳۸۲: ۶۳۷)

۷. پاکار: الف) صاحب کار شعربافی که چند بافنده زیر دستش کار می کردند؛ ب) پارچه‌ای که پایین دستگاه قالی‌بافی می‌بستند و کرک‌های قیچی شده قالی در آن می‌ریخت و برای داخل رختخواب و متکا استفاده می‌کردند؛ ج) اصطلاح شعربافی که یکی از مشاغل سنتی کاشان بود و اکنون هم احیا شده است.
۸. نرجس سپهرنژاد نواده مرحومین حاج میزرا معصوم خاوری کوزه‌کنانی و حجت‌الاسلام سید احمد فخر الواعظین خاوری کاشانی که هر دو از شعرای قرن سیزدهم هجری هستند.
۹. نگارنده (سپهرنژاد) این ضرب‌المثل را از کهن‌سالان خاندان خویش شنیده بود و یادداشت برداری کرده است؛ این ضرب‌المثل در کتاب لغات و ضرب‌المثل‌های کاشانی نیز نیست. فقط تنها واژه «زمبول: زنبور» در ص ۵۲ این کتاب، نوشته آقای حسن عاطفی آمده است.
۱۰. چنانکه گفته شد نظامی نیز ترکیباتی زیبا با «سنج» دارد از جمله سخن‌سنج، قافیه‌سنج، یاقوت‌سنج، جواهرسنج، بنیادسنج، عمل‌سنج و... برای مثال:

قافیه‌سنجان که سخن برکشند گنج دو عالم به سخن درکشند
خاصه کلیدی که در گنج راست زیر زبان مرد سخن‌سنج راست
(نظامی، ۱۳۸۴: ۱۹)

۱۱. سعدی:

دی زمانی به تکلف بر سعدی بنشست فتنه بنشست چو برخاست قیامت برخاست
(سعدی، ۱۳۷۷: ۴۳)

۱۲. از جمله ترکیبات با «فرزانه» در خمسه نظامی: فرزانه فرزند؛ فرزانه شاپور؛ فرزانه فرهاد؛ فرزانه پیش‌بین؛ فرزانه پاسخ؛ فرزانه اوستاد؛ فرزانه کاردان؛ فرزانه سخن‌سرای و... شاهد شعری:

به شیرین گفت کای فرزانه فرزند نه بر من پر همه خوبان خداوند
(نظامی، ۱۳۸۴: ۷۷)

۱۳. خاقانی:

سلطان اعظم آن به تیغ بنفشه فام اندر دل مخالف دین شد بنفشه کار
(خاقانی، ۱۳۸۲: ۶۱۷)
تا ازل بر جان خاقانی نهادی مهر مهر تا ابد بی رخصت خاقان اعظم برمکن
(خاقانی، ۱۳۳۲: ۶۵۲)

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن (۱۳۳۲). *الذریعه*، بخش اول از جلد ۹، تهران: پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- افشار، ایرج (۱۳۴۳). «یوسف و زلیخای خاوری یا احسن القصص»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، شماره ۶۹، ۲۵۷-۳۶۰.
- انوشه، حسن (۱۳۷۵). *دانشنامه ادب فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۱۱). «معرفی خاوری کوزه‌کنانی»، *ارمغان*، دوره ۱۳، شماره ۷، ۴۴۱-۴۴۸ و ۵۱۹-۵۲۶.
- تربیت، محمدعلی (۱۲۳۵). *دانشمندان آذربایجان*، به کوشش سیروس قمری، تبریز: کتابخانه فردوسی تبریز.
- ثمر نایینی، محمدحسین، *تذکره خطی ثمر*، تهران: نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۹۸.

۷. جلالی، نادره (۱۳۸۰). «شایسته‌ها و بایسته‌های نشر (رسالات محمد میرزا قاجار)»، آیینہ میراث، شماره ۱۲، ۱۱۸-۱۱۵.
۸. حکیمیان، ابوالفتح (۱۳۵۳). «شاهزادگان سخن‌پرداز ایران»، مجله هنر و مردم، شماره ۱۴۹، ۹-۱۹.
۹. خاتمی، احمد (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات در دوره بازگشت ادبی (از سقوط صفویه تا استقرار مشروطه)*، جلد اول، تهران: پایا.
۱۰. خاقانی شروانی، بدیل (۱۳۸۲). *دیوان خاقانی*، به کوشش دکتر ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار.
۱۱. خاوری کوزه‌کنانی، میرزا معصوم، *احسن‌القصص (یوسف و زلیخا)*، شماره ۴۸۲۵، تهران: نسخه‌خطی کتابخانه ملک.
۱۲. _____، *مجموعه نفیس خطی (دیوان)*، به شماره ۱۰۳۶۹، مشهد: نسخه‌خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۳. _____، *احسن‌القصص (یوسف و زلیخا)*، شماره ۸۷۹۱۸، تهران: نسخه‌خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۴. _____، (۱۴۰۱). *مهر خاوری*، تصحیح دکتر نرجس سپهرنژاد، کاشان: نشر اما.
۱۵. دادبه، اصغر (۱۳۸۱). *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم بروجردی موسوی بجنوردی، «مدخل بازگشت ادبی»، جلد ۱۱، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
۱۶. دوستانی علی‌آباد، مرضیه؛ خالق‌زاده، محمدهادی؛ نظری، جلیل (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل سبک‌شناسی نسخه خطی مثنوی "در مکتون" فقیر دهلوی»، *مجله فنون ادبی*، دوره ۱۳، شماره ۳، ۱۰۱-۱۲۲.
۱۷. دنیلی، عبدالرزاق (مفتون) (۱۳۴۲). *نگارستان دارا*، جلد اول، به کوشش دکتر ع. خیام‌پور، تبریز: [بی‌نا].
۱۸. رضایی، منصوره؛ طغیانی، اسحاق؛ آقاجسینی، حسین (۱۴۰۰). «سبک‌شناسی اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس»، *نشریه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۱۳، شماره ۲۴، ۵۹-۸۳.
۱۹. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۲). *پیرگنجه در جستجوی ناکجاآباد*، تهران: علمی.
۲۰. _____ (۱۳۹۳). *سیری در شعر فارسی*، ویرایش اول، تهران: سخن، چاپ چهارم.
۲۱. _____ (۱۳۸۶). *با کاروان حله (مجموعه نقد ادبی)*، تهران: علمی.
۲۲. سپهرنژاد، نرجس (۱۳۹۲). «زندگی و آثار حاج میرزا معصوم خاوری کوزه‌کنانی و نگاهی به ترکیب‌بند عاشورایی او»، *فصلنامه تخصصی ادبیات و اسطوره‌نریا*، سال چهارم، شماره هشتم، ۴۵-۵۱.
۲۳. سعادت، اسماعیل (۱۳۸۴). *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، «مدخل بازگشت ادبی»، تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۲۴. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۷۷). *کلیات سعدی*، با مقدمه عباس اقبال، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: نشر محمد.
۲۵. شمیسا، سیروس (۱۳۷۸). *کلیات سبک‌شناسی*، تهران: فردوس.
۲۶. _____ (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی شعر*، ویرایش دوم، تهران: میترا.
۲۷. صدرایی خویی، علی (۱۳۷۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، جلد ۳۸، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۲۸. عاطفی، حسن (۱۳۸۶). *لغات و ضرب‌المثلهای کاشانی*، به کوشش افشین عاطفی، کاشان: نشر مرسل.
۲۹. فلکی، نجم‌الدین محمد (۱۳۴۵). *دیوان فلکی شروانی*، به اهتمام و تحشیه و تصحیح طاهری شهاب، تهران: انتشارات کتابخانه ابن‌سینا.

۳۰. قاجار، محمود میرزا (۱۳۴۶)، *سینه‌المحمود*، تصحیح و تحشیه دکتر ع. خیام‌پور، جلد دوم، تبریز: دانشکده ادبیات تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
۳۱. کاردگر، یحیی؛ گلابیان، اکبر (۱۳۹۸). «شگردها و فنون‌های زبانی و بلاغی تضمین شعر فارسی در کلیله و دمنه»، *مجله فنون ادبی*، سال یازدهم، شماره ۲، پیاپی ۲۷، ۱۲۹-۱۴۲.
۳۲. کارل هرمان، ائه (۱۳۵۶). *تاریخ ادبیات فارسی*، مترجم رضازاده شفق، تهران: بنگاه و نشر و ترجمه کتاب.
۳۳. گرجی نژاد تبریزی، احمد (۱۳۴۳). *تذکره اختر*، به کوشش ع. خیام‌پور، تبریز: چاپخانه شرکت چاپ کتاب آذربایجان.
۳۴. گروسی، فاضل‌خان (۱۳۷۶). *تذکره انجمن خاقان*، با مقدمه دکتر توفیق سبحانی، تهران: روزنه.
۳۵. عاطفی، حسن (۱۳۸۴). «فر جوانی گرفت طفل رضیع بهار»، *مجله حافظ*، شماره ۲۶، ۱۶-۱۷.
۳۶. مدرس‌زاده، عبدالرضا (۱۳۹۷). *از سیستان تا تهران (سبک‌شناسی شعر فارسی)*، کاشان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان.
۳۷. مروزی، محمدصادق (۱۳۸۴). «در مسند وقایع‌نگاری»، *مجله علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، شماره ۵۳، ۶۱-۸۲.
۳۸. معزی نیشابوری، محمد (۱۳۶۲). *کلیات امیر معزی*، تهران: مرزبان.
۳۹. نراقی، حسن (۱۲۵۶). *زندگی‌نامه سید احمد فخرالواعظین خاوری کاشانی*، تهران: گوتنبرگ.
۴۰. نظامی، الیاس (۱۳۸۴). *خمسه نظامی گنجوی*، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، براساس نسخه وحیدی دستگردی، تهران: قطره.
۴۱. نیکوهمت، احمد (۱۳۵۷). «خاندان خاوری»، *مجله وحید*، شماره ۲۴۰ و ۲۴۱، ۷۵-۸۰.
۴۲. هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۵). *ریاض‌العارفین*، با مقدمه و تصحیح، تعلیقات ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۳. هما مروزی، محمدصادق (۱۲۶۵). *تذکره خطی زینه‌المدایح*، کاشان، متعلق به کتابخانه شخصی استاد حسن عاطفی.